

RB

05441

v. d. s.

LEEMTEN IN DE WET.

—
REDE

BIJ DE AANVAARDING VAN HET HOOGLEERAARSAMBT
AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM,

DEN 23^{EN} JANUARI 1920

UITGESPROKEN DOOR

MR. W. ZEVENBERGEN.

AMSTERDAM.

H. A. VAN BOTTENBURG.

1920.

LEEMTEN IN DE WET.

REDE

BIJ DE AANVAARDING VAN HET HOOGLEERAARSAMBT
AAN DE VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM,

DEN 23^{EN} JANUARI 1920

UITGESPROKEN DOOR

MR. W. ZEVENBERGEN.

AMSTERDAM.

H. A. VAN BOTTENBURG.

1920.

Zeer geachte en zeer gewenschte Toehoorders!

Sedert Zitelmann zijn beroemde oratie uitsprak over „Lücke im Recht” ¹⁾, is het vraagstuk van de leemten der wet steeds weer aan de orde gesteld en het voorwerp van min of meer diepgaande beschouwingen geworden ²⁾. Eigenlijk zijn hier, ook Zitelmann wees er op, twee kwesties in het geding. De eene betreft het wezen, de bestaan- of denkbaarheid der leemten in de wet. De tweede geldt de vraag: hoe dienen deze leemten te worden aangevuld? Het spreekt vanzelf, dat het eerste probleem ten aanzien van het op de tweede plaats genoemde de logische prioriteit heeft, het voor het denken eerdere is. Om te weten, hoe men leemten dient aan te vullen, moet klaarheid zijn verkregen over het bestaan, de denkbaarheid en het wezen der leemten. Dit is trouwens tevens een eisch der denkeconomie. Het zou toch kunnen blijken, dat leemten niet bestaan of denkbaar zijn; een onderzoek naar de wijze, waarop deze leemten zijn aan te vullen, ware dan ijdel. Maar ook hiervan afgezien, het leemteprobleem heeft zulk een principieele, fundamenteele beteekenis, dat geen rechtsgeleerde ontkomen kan aan den eisch zich van het standpunt, dat hier dient te worden ingenomen, rekenschap te geven.

Niet om mathematische bewijzen gaat het hier. Het vraagstuk van de leemten in de wet is niet met juridische gronden en bewijzen op te lossen; het ligt achter of boven de rechtsorde en hare wetenschap, is metagesetzlich, metajuridisch, is een probleem van onze rechtskundige wereldbeschouwing. Welnu, van het standpunt ten aanzien eener wereldbeschouwing legt men wel rekening en verantwoording af, men levert daarvoor echter geen „strengere” bewijzen, wijl dat onmogelijk is ³⁾.

Voor het afleggen van zulk een rekening en verantwoording van mijn meening over „leemten in de wet”, vraag ik eenige oogenblikken uwe welwillende aandacht.

Leemten in de *wet*! We kiezen met opzet deze uitdrukking om de tegenstelling met leemten in het *recht* te doen uitkomen. Want dat het recht geen leemten heeft, spreekt vanzelf ⁴⁾. Heeft echter de *wet* leemten? Elze, een der jongste schrijvers over deze kwestie, meent, dat het antwoord op deze vraag bepaald wordt door de houding, die deze of die rechtsorde a posteriori blijkt aan te nemen tegenover het dusgenaamd buitenwettelijk recht ⁵⁾. Tweeërlei, meent E., is mogelijk. De wet kan dit buitenwettelijk recht dulden, maar ze kan het ook niet dulden. Is het eerste het geval, dan zijn leemten ondenkbaar, anders is de mogelijkheid van leemten vanzelf gegeven.

Deze opvatting schijnt ons toe een fundamenteele dwaling te zijn. Onze vraag kan niet beantwoord worden door de concrete rechtservaring te raadplegen, door een onderzoek in te stellen naar de concrete rechtsordeningen, maar is van metajuridischen, wijsgeerigen, critischen, kennistheoretischen aard. Daarom kan ook de methode om ons vraagstuk op te lossen niet empirisch zijn, maar moet transcendentaal ⁶⁾ zijn, a priori, los van een bepaalde ervaring.

Wij willen beproeven in de volgende uiteenzettingen aan te geven, dat de volstrekte leemteloosheid veel meer een aprioristische noodwendigheid is, en nader toelichten, dat hare kennis boven de ervaring uitgaat, dat leemten in „de” wet en daarom ook in deze of gene wet ondenkbaar zijn, dat de logische geslotenheid een wezenlijk kenmerk der wet is. Niét zal dus worden gewezen op een in de ervaring bestaand feit, maar op een denknoodwendigheid, die tevens een reële noodwendigheid is.

Zooveel staat ook vast voor hem, die zich stelt op het door Elze ingenomen standpunt, — kan worden aangetoond, dat de casus door Elze aangegeven, een casus non dabilis is, kan derhalve uit de natuur of zin der (wettelijke) rechtsorde worden afgeleid, dat deze geen ander recht naast zich dulden *kan*, zonder hare denkbaarheid en daarmee hare realiteit prijs te geven, kan m. a. w. worden gewezen op het onmiskenbare redefeit, dat iedere rechtsorde

in haar eerste artikel schrijft: gij zult geen andere geboden voor mijn aangezicht hebben, dan is daarmee vanzelf erkend, dat ook de vraag naar de leemten in de *wet* een vraag is, die zonder voorbehoud en volstrekt ontkennend is te beantwoorden. Zien wij echter eerst wat onder *leemte* te verstaan is.

Het laat zich denken, dat de inhoud eener wettelijke ordening wordt getoetst aan een of meer andere ordeningen, die dezelfde praedicabiliteitsfeer ⁷⁾ gemeen hebben. De vraag is nu of zulk een regeling het karakter van rechtsregeling daardoor verliest, dat het ethisch of conventioneel bewustzijn een afkeurend oordeel over haar behoort uit te spreken. Houdt een ordening van het sociale leven op, *rechtsorde* te zijn, *wijl* haar inhoud op het gebied, waarop ook de zeden, moraal enz. hunne postulaten stellen, met deze postulaten in strijd zijn? M. i. moet deze vraag kortweg en beslist ontkennend worden beantwoord. Zoodra men aanneemt, dat recht iets *anders* is dan moraal, zeden, normen der religie, spreekt het immers vanzelf, dat bij normencollisie de rechtsnorm niet ophoudt norm van het *recht*, de zedenorm enz. norm van de *zede* enz. te zijn.

Denkbaar is echter, dat men ons wijst op een systeem van normen of ook op een idee, waarnaar elke rechtsregel behoort te zijn gericht en geleid. Het is mogelijk, dat dan een disharmonie aanwijsbaar is; men spreekt hier wel van *rechtspolitische*, *normatieve* of *critische* leemten. Men kan nu van meening zijn en beweren, dat eenige rechtsordening daarom reeds geen recht, geen positief recht, zijn kan, daarom hare rechtskwaliteit komt te verliezen, *wijl* zij met deze rechtsidee strijdt ⁸⁾. Te ontkennen is echter niet, dat toch een regeling is getroffen — zij het ook eene, die niet door de idee is geleid. Langs den weg der critische waardeering, der kwalitatieve bepaling, kan ik eerst dan tot de conclusie komen, dat de wet een normatieve leemte bevat, als is komen vast te staan, dat er een regeling getroffen is. Want hierover kan geen twijfel meer bestaan, de rechtsidee is niet, zooals vroeger gemeend werd, speculatief maar is functioneel, dynamisch, critisch. Ze zift, sluit uit, maar brengt niet zelf een rechtsorde of een rechtsregeling. De rechtsidee onderstelt dus altijd een regeling ⁹⁾.

Staat dit vast, dan is stellig mogelijk, dat ik dezen regel, hem

beoordeelende naar een laatsten standaard van behoorlijkheid, zal moeten disqualificeeren. Daarmee wordt echter nog niet getornd aan de realiteit van het onrichtige recht, alsof het onredelijke onwerkelijk ware. Integendeel is, zooals we reeds opmerkten, deze realiteit bij de critische waardeering *ondersteld*.

Het bestaan van leemten in *normatieven* zin wordt dus niet ontkend, hare mogelijkheid wordt juist als a priori gegeven aangemerkt, wijl deze gegrond is in het onderscheid van begrip en idee ¹⁰⁾.

In nauw verband met de voorafgaande categorie van leemten staat een tweede groep, waarop o. a. door Heck, maar in den hier verdedigden zin vooral door von Verdross is geweest ¹¹⁾.

Ook hier hebben we te doen met een maatstaf, die aan het bestaande recht van buiten af aan de rechtsorde wordt aangelegd, met een postulaat, dat tot de rechtsnormen wordt gericht. Toch is er een fundamenteel verschil in den inhoud der beide postulaten. In het eerste geval luidt de eisch, gansch algemeen: de inhoud der wet behoort door de rechtsidee te zijn gericht. Hier luidt het postulaat: de regelingen (ze mogen al of niet door de rechtsidee zijn geleid) moeten zoo zijn, dat ze een objectieve, ondubbelzinnige, „eindeutige” beslissing mogelijk maken. We hebben in beide gevallen dus te doen met een critiek en wel een *transcendente* critiek.

Toetst men eenige wet aan dit richtsnoer der objectiviteit en Eindeutigkeit, dan is de mogelijkheid, ja de noodwendigheid eener disharmonie niet wel te ontkennen. Het kan althans blijken, dat zulk een ideaal, zulk een objectieve, „eindeutige” beslissing zooal niet een onbereikbaar dan toch zeker een nog niet bereikt ideaal is. Dit is gemakkelijk in te zien. Stel, ten aanzien van een bepaalde rechtsfeitsverwerkelijking ¹²⁾ heeft de wet een strafbedreiging gesteld, die als maximum, zeggen we, twintig jaren aangeeft. Het laat zich denken niet alleen, dat 10 colleges verschillend oordeelen, maar ook, dat er zooveel verschillende vonnissen worden geveld in naam der Koningin, als de 20 jaren dies utiles bevatten. De oorzaak hiervan ligt in het feit, dat de wet hier de beslissing binnen bepaald aangegeven grenzen overlaat aan het dusgenaamde vrije oordeel van den rechter ¹³⁾. Hetzelfde geldt, als de wet den rechter verwijst naar „de goede zeden”, naar het oordeel van een goed huis-

vader, zich bedient van termen als „redelijkerwijs”, „billijkheid”, enz. In al deze gevallen hebben we te rekenen met een onzekerheidscoëfficiënt in de rechterlijke beslissing ¹⁴⁾. En toch gelden deze verschillende beslissingen als rechtspraak. Wat, om een voorbeeld te geven, goede zeden zijn, zegt onze wet niet; zij zegt al evenmin, wat zeden zijn en een en ander is ook niet met den besten wil en het scherpste vernuft „uit de wet te halen.” Dit weten we, dat de wet ons verwijst naar de goede zeden. Wanneer zijn deze zeden goed? Is de rechter verplicht een eigen maatstaf aan te leggen of zal hij zich slechts hebben aan te sluiten bij het heerschend gevoelen? Zal de rechter de zeden hebben de toetsen aan wat naar *zijn opvatting* ¹⁵⁾ als rechtsidee zal hebben te gelden of kan hij berusten in den gegeven staat van zaken en volstaan met de erkenning van de normatieve kracht van het feitelijke of wel, zal hij de doelmatigheid of nuttigheid laten beslissen ¹⁶⁾? En zoo al een aansluiting aan het heerschend gevoelen geboden is, moet de rechter zich dan onvoorwaardelijk daarvoor buigen of mag wel degelijk worden acht geslagen op wat mijn leermeester ¹⁷⁾ „Bewährte Lehre” noemde?

Van wettelijk standpunt is de rechter in deze geheel „vrij”. Al naar gelang de opvatting, die hij huldigt, zal ook de beslissing verschillend uitvallen. Want het is niet hetzelfde of als richtsnoer geldt, dat, wat de rechtsidee vordert, dan wel of ik ook binnen moreele grenzen, doelmatigheid of belang laat beslissen. Het is niet hetzelfde of ik de idee denk als „een oneindige taak”, dan wel als een tendenz der ontwikkeling, die tevens het effect der ontwikkeling is. En het is wederom niet hetzelfde of ik het heerschend gevoelen laat beslissen, dan wel of ik dit inperk op voorwaarde, dat dit gevoelen zich „bewährt” heeft.

Het dient te worden erkend, dat in al deze gevallen en nog talloze andere, een appèl wordt gedaan op des rechters gevoel of overtuiging, die een deel van zijn, misschien nog zoo primitieve, levensbeschouwing uitmaakt, dat in laatste instantie de beslissing van het „geval” wordt gebracht voor het forum van zijn conscientie.

Bedenkt men nu, hoe zeer een levensbeschouwing psychologisch wordt bepaald door arationeele, niet-cognitieve, volitieve elementen ¹⁸⁾, dan spreekt het van zelf, dat een beslissing van den rechter een „subjectief”, toevallig karakter draagt, d. w. z. dat niet logische of

wetten-rechtelijke overwegingen zijn bij te brengen, waarom de beslissing zoo en niet anders moet zijn, dat geen dwingende gronden kunnen worden aangevoerd om deze of een contraire beslissing te rechtvaardigen.

Maar, zoo kan gevraagd, worden in deze opvatting niet de middelen van uitlegging over het hoofd gezien; hebben we dan niet een voorgeschiedenis; hebben we dan niet een rechts-politisch doel; zijn er dan geen eischen van het verkeer; zijn er dan geen overwegingen van doelmatigheid, van historische continuïteit enz.? Deze eischen zijn evenwel geen eischen des rechts zonder meer, of der logica. Het zijn *buiten-rechtelijke* grootheden ¹⁹⁾.

Dat de wet de historische continuïteit zal bewaren, dat zij aan het rechtspolitisch doel blijvend dienstbaar zal zijn, is een eisch, die ontspringt uit onze levens- en wereldbeschouwing, nadat daarin aan de rechtsorde een of hare plaats is toegekend. Het is *geen* eisch des rechts! De juistheid van een wereldbeschouwing is niet te bewijzen, men kan daarvan slechts rekening en verantwoording afleggen en wel — dit mag nooit worden vergeten — ten overstaan van hen, die het met ons eens zijn, die met ons van hetzelfde gevoelen zijn, die onze geestverwanten zijn. Dit is dan ook de reden, waarom de *juridische* rechtvaardiging van een gegeven beslissing tegenover derden altijd iets komisch in zich heeft.

De middelen van uitlegging zijn wegen, waarlangs de rechtsinhoud of het recht zonder meer ons geestelijk bezit wordt, tot onze kennis is gekomen, maar ze zijn niet het recht zelf. Hoe zou ik mij dan op deze instantie kunnen beroepen om mijne beslissing als *rechtelijke*, als *rechts-logische* te rechtvaardigen? Toch op geen andere wijze dan door denzelfden weg af te leggen? Wie zich derhalve voor de rechtvaardiging eener rechterlijke beslissing tegenover derden op de wet beroept, doet een vruchteloos werk. Hij vergeet, dat de wet, waaraan hij toetst, waarmee hij meet, de aldus, d. i. de met deze maat gemetene, dus met deze bepaalde middelen van uitlegging uitgelegde, wet is ²⁰⁾.

Men verliest maar al te dikwijls de verhouding uit het oog, waarin de uitlegging der wet tot de wet, de wetenschap van het recht tot het recht staat. Uitlegging is werktuig, is instrument der rechts-

kennis. Zonder uitlegging geen rechtskennis ²¹). Want het wetboek of de overtuiging zijn slechts „teekens”, symbolen of bewustzijnsverschijnselen, die een beteekenis (resp. inhoud) *hebben*. Soms is deze beteekenis zeer gemakkelijk vast te stellen, ja, het geschiedt bijna onbewust. Dit verandert niets aan het feit, *dat* er een uitlegging heeft plaats gehad. Is uitlegging *middel* tot de rechtskennis, dan kan deze uitlegging niet zelf *voorwerp* der rechtskennis zijn. Daarom is een *rechtskundig* bewijs voor de juistheid eener uitlegging onmogelijk.

Men kan geneigd zijn, in dit verband te wijzen op regelen van uitlegging, die de wet zelf geeft, althans kan geven en de opmerking maken, dat hier, in zulk een geval, de rechter toch gebonden is, dat we hier dus met een bestanddeel der wet te doen hebben en derhalve een op de wet gegrond bewijs kan worden geleverd voor de juistheid eener beslissing. Deze meening berust echter op een dwaling. Hoe worden deze regels van uitlegging, die rechtsregels zijn, gekend? Toch immers weer zoo, dat wij deze regels van uitlegging uitleggen. Gij ziet het, we staan voor een *circulus viciosus* ²²).

Het moet ook hier worden uitgesproken, dat elke uitlegging in laatste instantie onderworpen is aan de normen van een orde, die metagesetzlich, ja, metarechtlich is. Over de verbindendheid van deze normen oordeelt de rechter. En geen macht ter wereld kan hem deze vrijheid ontnemen.

Dit alles sluit niet uit, dat de vorm of gedaante, waarin de rechtsorde ons verschijnt, de methode van uitlegging ten deele bepaalt. Zoo acht men dan ook vrijwel algemeen de logische en de grammaticale interpretatie onmisbaar ²³). Dat is de consequentie van het onmiskenbare feit, dat er logos in het recht is. Hoezeer deze logische en grammaticale interpretatie onmisbaar is, ze is daarom nog niet toereikend. Bedenkt men, hoeveel middelen van uitlegging ons nu verder worden aanbevolen, middelen, die ons toch in staat zullen stellen, het recht te *leren kennen*, *dus onmogelijk zelf recht zijn*, dat herhaaldelijk ons meerdere middelen van uitlegging ten dienste staan, dan spreekt het vanzelf, dat steeds een verschil in uitleggingsresultaat mogelijk is. *Welke middelen van interpretatie* (buiten de logisch-grammaticale) *den voorrang hebben*, *bepaalt noch wet noch logica (methodologie)*, *maar onze rechtskun-*

dige wereldbeschouwing ²⁴⁾, ook in die gevallen, waarin wij ons van dit verband met deze wereldbeschouwing niet bewust zijn. Daarom is een objectieve, „eindeutige” beslissing een toevalligheid.

Wellicht voert men tegen deze voorafgaande beschouwingen aan, dat de mogelijkheid van een verschil in uitlegging wel kan worden aangenomen, in geval de wet ons met zoovele woorden naar de vrijheid van den rechter verwijst, maar niet in alle andere gevallen.

Tegen deze opmerkingen kan het volgende worden ingebracht: Ook dan, als men aanneemt, dat de major der rechterlijke beslissing boven allen twijfel verheven is, in die gevallen, waarin een delegatie ontbreekt, is aan den eisch der objectiviteit niet zoo gemakkelijk te voldoen, als men aanvankelijk zou meenen. In de vaststelling van de „minor sententia” liggen groote moeilijkheden. De uitspraak, dat een verwerkelyking van het rechtsfeit gegeven is, dat we met een doodslag, met een vereeniging, met een fabriek, met een geneesmiddel te doen hebben, is bij grensgevallen zonder rechterlijke waardeering, appreciatie, onmogelijk ²⁵⁾. De minor wortelt in rechtsbegrippen, die van „bedingter Beschaffenheit” zijn. Ook daar, waar wij, naar het schijnt, met „eindeutige”, objectieve begrippen te doen hebben, ontkomt men niet aan deze moeilijkheid.

De wetgever gaat er van uit, dat er in de dingen der wereld en het wereldgebeuren gelijkvormigheid is. Toch is anderzijds alle gebeuren, elk ding, individueel, „einmalig”. Wordt ons in het dagelijksch leven gevraagd of eenig voorwerp in de natuur onder een bepaald begrip valt, dan zijn we in den regel vrij daarop een bevestigend antwoord te geven, en spreken in moeilijke gevallen van grensgevallen, overgangsvormen of variaties. De rechter mist, afgedacht van het *référé législatif* ²⁶⁾, deze vrijheid; hij mag niet verklaren, dat hij geen beslissing kan geven, hij kan evenmin volstaan met de bewering, dat we met een grensgeval te doen hebben. Hij moet beslissen: het een of het ander. De discussie in het proces der wilsvorming wordt dus eenvoudig afgebroken.

Dezelfde moeilijkheden doen zich gelden bij de conclusie met betrekking tot de vraag naar de rechtsgevolgen, die aan de rechtsfeitsverwerkelyking zijn te verbinden.

Er is meer, en dit leidt ons tot ons derde argument. De onder-

stelling, waarvan wij zijn uitgegaan, n.l. dat er alleen vrijheid voor den rechter bestaat, als de wet deze den rechter met zoovele woorden verleent, is onhoudbaar ²⁷).

Een ruimte, die opzettelijk vrij gelaten is, onderscheidt zich als ruimte in niets van zulk een, die niet-opzettelijk, zeggen wij, onbewust, vrij gelaten is. In beide gevallen is er een ruimte, en in beide gevallen moet de rechter, naar onze opvatting, deze ruimte vullen. Het is onmogelijk den rechter zoo te binden, dat er geen vrijheid meer voor hem zou zijn. Het is niet mogelijk een norm technisch zóó te detailleeren, dat deze een toereikende maatstaf voor den rechter zou zijn. Aan iedere norm, aan ieder rechtsfeit, aan ieder rechtsgevolg kleeft iets onbepaalds; de vereischte bepaaldheid moet, hoewel de wet dat niet uitdrukkelijk zegt, door den rechter worden aangebracht ²⁸). Natuurlijk moet deze machtiging niet gefingeerd worden, maar als iedere relevante rechtsinhoud in de wet kenbaar tot uitdrukking zijn gekomen.

Steeds en overal speelt derhalve het vrije oordeel van den rechter een rol. Maar daarom is dan ook een beslissing *krachtens* de wet mogelijk en ze houdt niet op *rechtelijke* beslissing te zijn, al zouden andere rechters een andere beslissing hebben gegeven.

We hebben gezien, dat de wet dan leemten heeft, als wij haar in verband brengen met een buitenrechtelijk, transcendent postulaat, hetzij der rechtsidee, hetzij der objectiviteit en Eindeutigheid. Dit is ook dan het geval, als we dit vraagstuk der leemten onafhankelijk van dat van recht en wet beschouwen. Ook dan, wanneer wij recht en wet vereenzelvigen, blijven objectieve en eenduidige beslissingen een ideaal.

Wil men in dit geval van leemten blijven spreken, dan heeft men toch te bedenken, dat er een principieel verschil is tusschen deze tot hiertoe besproken leemten en die der derde, thans te behandelen, categorie. Dit klemt te meer, omdat omtrent deze beide soorten van leemten geen verschil van gevoelen meer bestaat en deze leemten daarom totaal ongeschikt zijn tot karakteriseering van den strijd om het dogma der leemteloosheid ²⁹).

We spreken, in verband met het dogma der leemteloosheid, slechts dan van leemten, als het recht geen antwoord geeft op de vraag tot haar gericht of en zoo ja, welk rechtsgevolg aan een be-

paalde handeling, toestand, gebeurtenis, dient te worden verbonden³⁰⁾.

Hoe nu over deze leemten te oordeelen? Het bestaan en de denkbaarheid van deze leemten moet, meenen wij, kortweg worden ontkend.

Wij gaan er thans toe over de gronden uiteen te zetten, waarop ons oordeel rust.

Herinneren wij er nog eenmaal aan, dat slechts dan van „echte,” positiefrechtelijke, descriptieve, immanente of toepassingsleemten mag worden gesproken, als de wet buiten-wettelijk recht erkent of, om nu onbevooroordeeld te spreken, als recht en wet zich niet dekken. Is dit laatste wèl het geval, dan vormt de wet één geheel, dan is met de voorstelling van het recht in ons bewustzijn de voorstelling van een systeem, van een geheel, verbonden. Het recht (de wet) is dan niet een afzonderlijk complex van postulaten, maar een systematisch gesloten normengeheel. De vraag naar de leemten in de wet is dus een vraag naar de bronnen van het recht. Zij, die het bestaan van leemten in de wet aannemen, moeten bevestigen, dat de wet slechts een deel van het recht bevat. Een leemte in de wet is er dan, als eenige gebeurtenis door het buiten de wet liggend recht wordt aangemerkt als een rechtsfeitsverwerkelijking, terwijl de wet daaraan geen rechtsgevolg verbindt.

De voorstelling van de wet, als slechts een stuk, een zeer klein deel, van het recht be- of omvattend, is ons zeer „geläufig.” Het gaat bij de wet niet om woorden, maar om in woorden uitgedrukte of uit te drukken gedachten. Deze wet is „gegeven”. Hoe zou nu, zoo vraagt men ons, zulk een wetgever alles hebben kunnen overzien? Is hij dan volmaakt? Alle menschenwerk is gebrekkig, d. i. incompleet, ook de wetgever kan niet alle verschijnselen van het verkeer overzien, sommige heeft hij wellicht vergeten, andere waren hem misschien nooit bekend geweest. Daarbij komt, dat iedere wet voor de toekomst berekend is; de regeling moet dus uitgaan van een standvastigen wederkeer van soortgelijke dingen. Maar daarmee is gezegd, dat de toekomstige verschijnselen in zoover onder des rechters blikveld vallen, als, abstract genomen, dezelfde staat van zaken wederkeert. Het verkeer wijst echter telkens op nieuwe verschijnselen, op nieuwe gebeurtenissen of sociale doelverwerkelijkingen, die een richtsnoer in de wet zoeken.

Zal nu toch de wet, ofschoon de *wetgever* aan zulke verschijnselen niet heeft gedacht, geacht moeten worden deze nieuwe verschijnselen te regelen? ²¹⁾).

Deze redeneering schijnt zeer plausibel. Desniettemin is ze onjuist. De voorstelling van een recht *naast* de wet is logisch onhoudbaar, tenzij ik de zelfstandigheid der rechtsorde prijsgeef.

Wij willen allen een rechtssysteem, dat logisch gesloten is en geen leemten bevat en dat op een vraag, die in haar gebied valt, dus geen tweeërlei of tegenstrijdig antwoord geeft. Welnu, zulk een systeem is slechts dan mogelijk, als alle normen van dat systeem, die behooren te worden toegepast, een enkelen, „*einheitlichen*” *geldingsgrond* aanwijzen. Waaraan de *inhoud* dezer normen is te ontleenen, of deze door de ordenende autoriteit zelf wordt aangegeven, dan wel of door deze verwezen wordt naar een andere autoriteit of eindelijk noch het een noch het ander is geschied en derhalve door den rechter zelf is te bepalen, is een vraag van ondergeschikt belang.

Acht men het mogelijk, dat de wet buiten-wettelijk recht dulden, maar ook niet dulden, kan, dan is m. i. daarmee gezegd, dat ook dit buiten-wettelijk recht geldt *krachtens* de wet. Kent men toch aan een van twee of meer autoriteiten het *recht* toe den ander te dulden en dus ook niet te dulden, dan is van een nevenordering van beide autoriteiten geen sprake meer. De een heeft dan zeggenschap over de andere, de een is de *meerdere* van de andere. Heeft de wet dus de bevoegdheid om het buiten-wettelijk recht te dulden of niet te dulden, dan is de wet *formeel* de hoogste autoriteit en haar dulden een delegatie, een verwijzen. Een verwijzen, dat zich in niets onderscheidt van het appel aan het oordeel van den goeden huisvader, of aan de goede zeden of „de appreciatie van den rechter”. Is dit juist, dan dekt zich het recht met de wet en is de wet een geheel, dat geen leemten *kan* bevatten. Want het geeft dan op alle vragen, die binnen haar gebied vallen, een antwoord. Het is mogelijk, dat dit antwoord ons niet bevredigt. Dit mag ons echter niet verleiden tot de meening, dat er positief-rechtelijk een leemte is, d. i. dat de wet op een desbetreffende vraag geen antwoord ²²⁾ geeft.

Dat echter aan de wet deze bevoegdheid toekomt om te beslissen

of het andere „bronnen” naast zich dulden zal, wordt volstrekt niet algemeen toegestemd. Integendeel *betwist* men aan de wet deze bevoegdheid.

Drieërlei standpunt laat zich hier denken.

Men kan *vooreerst* aannemen, „nu”, zooals men zich veel uitdrukt, „eenmaal meerdere rechtsbronnen bestaan” en steeds bestaan hebben, dat de prioriteit van de eene bron boven de andere in een bepaald geval afhankelijk is van een door den rechter aanwijsbaar sociaal-psychologisch feit. Zoo kan men zich voorstellen, dat de „massgebende Schicht” van een georganiseerde gemeenschap de overtuiging heeft, dat als wil der gemeenschap dit en niet dat, deze bron en niet een andere als norm voor het sociale leven zal hebben te gelden. Wat derhalve rechtsverbindend is bepaalt deze groep, de toonaangevende klasse.

Tegen deze opvatting zijn verschillende bezwaren in te brengen. Immers de formeele verbindendheid van het recht is in dezen godachtengang nog niet gegeven met het gelden van het recht of liever met het z.g.n. „empirisch” daar-zijn van het recht, maar wordt afhankelijk gesteld van een sociaal-psychologisch feit. Maar dan is met de mogelijkheid te rekenen, dat de wet niet meer geacht wordt recht te zijn en het recht *vigorem legis* heeft. In dit geval laat men de wet eenvoudig „varen”, „waaien” enz. en erkent daarmee het „recht” eener rechtspraak *sine lege, extra legem, contra legem*.

Hier is geen verdere discussie mogelijk! Men neemt als uitgangspunt een begrip van gelding en verbindendheid, dat wijst op een vereenzelviging van waarde en werkelijkheid en berust op het psychologisch vooroordeel. Deze meening leidt voorts tot de reeds aangegeven consequentie (*rechtspraak sine lege, extra en contra legem*) die er wel toe leiden kan den arbeid van hen, die tot oordeelen geroepen is, te vergemakkelijken — want wat is eenvoudiger dan iets te laten varen of te laten waaien of over boord te werpen — doch waarmee geen zedelijke rechtvaardiging is gegeven. Ook hier geldt, dat in ons zijn en in onze werken geen rechtvaardiging is!

Men kan op de *tweede* plaats aannemen, dat er meerdere bronnen van het recht zijn, b.v. wet, gewoonte, rechtspraak, wetenschap, dat de prioriteit van de een boven de ander niet bepaald wordt door een feitelijkheid, b.v. een sociaal-psychologisch feit, maar dat

veeleer een boedelscheiding en grensregeling behoort plaats te grijpen. Wat den voorrang bezit, bepaalt, zoo meent men, niet de werkelijkheid, maar de waarde der bepalingen.

Geeft men zich echter rekenschap van de verrichting van den geest, die bij zulk een boedelscheiding logisch moet plaats grijpen, dan valt dadelijk in het oog, dat men niet boedelscheiden kan zonder een norm, zonder een richtsnoer. Boedelscheiden is juist alles behalve een planloos, ongeordend scheiden. Welnu, onderstelt uit den aard der zaak een boedelscheiding of een grensregeling een maatstaf, een richtsnoer, een norm, dus ook zulk een regeling onder of tusschen de heerschappij van rechtsbronnen, dan moet de vraag worden gesteld en beantwoord: welke is die norm, wat is het richtsnoer? Welk antwoord op deze vraag ook moge gegeven worden, nooit of te nimmer kan dit antwoord verwijzen naar *een dier* bronnen, naar een deel van den boedel, b.v. de wet of het gewoonterecht. Het moet een buitenrechtelijk criterium zijn. Maar wat zien we nu? De vraag wat rechtens zijn zal, wordt niet bepaald door de normen van het recht (d. w. z. van een der rechtsbronnen) maar door een normencomplex, dat de rechtsorde, dus de rechtsbronnen, zelf regelt. Niet geldt dan het recht (d. w. z. een der rechtsbronnen) wijl het recht is, maar wijl en voor zoover het waardevol is, althans ontspruit *uit*, of juister geldt *krachtens* een bron, die meerdere waarde heeft.

Deze opvatting is onhoudbaar, want zij geeft de formeele zelfstandigheid van het recht, wil men, het positieve recht prijs. Neemt men het ernst met de woorden: recht blijft recht ook al is het onrecht, erkent men dat positief recht, wijl het recht is, aanspraak op gehoorzaamheid maakt, dan is een boedelscheiding of grensregeling tusschen de bronnen logisch onmogelijk.

Laat men, in de *derde* plaats, als beslissend criterium noch het meergenoemde sociaal-psychologisch feit, noch de waarde der bronnen in aanmerking komen, dan schijnt niets anders over te blijven dan de erkenning van een parallelliteit der rechtsbronnen, waaruit dan echter vanzelf de mogelijkheid volgt van een juridisch onoplosbaar conflict. Toch moet dit conflict opgelost worden. Als de wet, des rechters rechtsgevoel, rechtsovertuiging van het volk, wetenschap enz., rechtsbronnen zijn en dus naast elkander kunnen bestaan, terwijl

een regeling van onderlinge competentie ontbreekt, dan beteekent dit naast-elkaar en tegenover-elkaar, dan beteekent rechts-*orde* een rechts-*chaos*.

Zal ik in staat zijn de rechtsorde als een redelijk geheel te begrijpen, dan moet een conflict van rechtsnorm en rechtsplicht, dat *rechtskundig* ³³⁾ onoplosbaar is, ondenkbaar zijn. Dit is slechts daardoor mogelijk, dat de nevenordering der rechtsbronnen in een onderschikking wordt verkeerd. Eén dezer rechtsbronnen moet als hogere autoriteit worden aangemerkt en dus ook aan *deze* de bevoegdheid worden toegekend te bepalen, in welke verhouding de andere bronnen tot haar en dus ook onderling tot elkaar staan. Kent men dus aan een dezer rechtsbronnen met al zijn deugden en ondeugden met al zijn gebreken en tekortkomingen het recht van grensregeling toe, dan komen de andere bronnen slechts bij wijze van dulden, dus delegatie of verwijzing in aanmerking. De maatstaf is dan niet transcendent, maar is een de rechtsorde immanent criterium, een *rechtelijke* criterium.

Het is nu maar de vraag, welke van deze bronnen die bevoegdheid heeft. Het antwoord kan voor ons, nu en voor zoover het er om gaat een gegeven staat van zaken te voegen in de eenheid van het logisch bewustzijn, niet twijfelachtig zijn. Deze bron, die niet ken- maar geldingsbron is, is de *wet*. In den modernen staat, waarin de rechter nu eenmaal o. a. geroepen is de wet toe te passen, kan logisch slechts de wet als eenige d.w.z. hoogste of eerdere bron in aanmerking komen. Wil men den rechter tot taak stellen naast (niet *krachtens*) het wettenrecht, ook ander recht toe te passen, dan stelt men hem te eeniger tijd voor een conflict, dat hij als rechter onmogelijk op kan lossen. Dit is het geval als de rechter zich gesteld ziet voor twee normen met verschillenden inhoud en betrekking hebbend op eenzelfde voorwerp. Een der beide beslissingen is dan per se onwettig.

Eenheid is de principieele voorwaarde voor alle theoretische kennis. Eenheid van rechtsbegrip in fundamenteele onderstelling voor alle rechtskundige kennis. Daarom zijn we logisch gedwongen de rechtsorde aan te merken als een redelijk systeem, als een eenheid, die geen logische tegenspraak duldt, maar ook als een

systeem dat geen leemte bevat. Daarom moeten we deze rechtsorde herleiden tot één bron. De eenheid van een normensysteem bestaat slechts in de eenheid van het norm-subject of de norm-autoriteit. Het is waar, de eisch, die de wet stelt (de norm-*inhoud*) kan ook de volksovertuiging, kan ook de wetenschap, de religie, de zede stellen. Toch hebben wij ontwijfelbaar met *verschillende* normen te doen, die juist *geen* eenheid vormen. Er is dus geen eenheid al is de *inhoud* der regelingen van het sociale leven dezelfde. We moeten een gemeenzaam kenmerk hebben, dat aan meerdere normen toekomt, om in staat te zijn, te verklaren, dat zij een eenheid vormen. Dit gemeenzame kenmerk is de autoriteit, het subject, dat de norm geeft. Slechts die normen, zoo heeft wel het eerst Kelsen met scherpzinnigheid betoogd, vormen een einheitliches systeem, (niet, die denzelfden inhoud hebben, want we wezen er reeds op, dat verschillende normensystemen denzelfden eisch kunnen stellen, dus hetzelfde gebied kunnen regelen) maar, die van dezelfde autoriteit uitgaan. Dan is er orde, dan is er eenheid en systeem mogelijk, als één bron als hoogste autoriteit wordt beschouwd. Deze orde, dit systeem, deze eenheid is het recht der wet. Dan is de rechtsorde geen chaos meer, maar een cosmos, dan is het recht orde en geen wanorde.

De wet is formeel de hoogste of eenige bron van het recht. Zij kan geen leemten bevatten. Maar, zoo kan gevraagd, hoe is dan de verhouding van den rechter tot de wet te denken? Het is toch niet aan te nemen, dat iedere beslissing materieel uit de wet is af te leiden?

Hier heerscht een onjuiste opvatting over den aard der rechterlijke beslissing. Waar de wil der wet naar zijn inhoud te vinden is, is van ondergeschikt belang³⁴). Het is een miskennis van de psychologie en logica der rechterlijke beslissing, indien men meent, dat deze door rationeele momenten alzijdig is bepaald. Het is een overschatting van het cognitieve element in elk rechterlijk vonnis³⁵). De rechtskundige verhouding van een vonnis van den rechter tot de wet is niet een dynamische, maar een statische.

Het vonnis is niet een logische operatie zonder meer, maar is psychologisch tevens een beoordeelen³⁶). Feitelijk vraagt de rechter niet allereerst: wat zegt de wet, maar: wat zegt „mijn gezond

verstand," mijn rechtsgevoel, of hoe men het moge noemen³⁷⁾. Gedurende, uit en na de kennisneming van het „geval" ontstaat een voorloopige meening, waarvoor eerst daarna, — niet een *sententia major* wordt gezocht, want die is er al, maar — een *rechtvaardiging* van deze meening. Voor de wordingsgeschiedenis, voor de natuurlijke historie, dus voor de psychologie der rechterlijke beslissing is de rechtsorde van ondergeschikt belang. Eerst voor de *motiveering* van de beslissing krijgt zij beteekenis. Maar het behoeft toch waarlijk wel geen betoog, dat een beslissing iets anders is dan de motiveering dezer beslissing.

Nu zou men de opmerking kunnen maken, dat een onderzoek over het *quid facti* niets beslist over het *quid juris*. Een beroep op de *natuurlijke geschiedenis* eener rechterlijke beslissing is immers niet zonder meer geschikt om te betoogen, dat geen *verplichting* voor den rechter bestaat, zijn beslissing uit de wet te deduceeren. Deze opmerking is gegrond³⁸⁾. Het is dan ook evenmin voldoende te dien einde te wijzen op duisterheid of onklarheid der wet. Daarmee ware hoogstens aangetoond des menschen, bepaaldelijk des rechters, onvermogen om de hem opgelegde taak vooralsnog naar behooren te volbrengen. Maar onvermogen valt niet buiten de praedicabiliteitssfeer van het behooren! Eerst dan kan men beweren, dat het rechterlijk oordeel niet langs den weg der sluitrede behoort te ontstaan, als niet uit de natuur van den rechtzoekende, maar van het in de wet tot uitdrukking gebrachte recht zèlf, de onmogelijkheid van zulk een subsumtie volgt. Inderdaad hebben we hier niet te doen met menselijke zwakheden, die wellicht mettertijd nog te overwinnen zijn, maar met een noodwendigheid³⁹⁾ die in de zaak zelf is gegrond⁴⁰⁾. Want de rechtsorde is, wat den inhoud betreft en beschouwd van kennis-theoretisch gezichtspunt, den rechter⁴¹⁾ slechts voor een deel „gegeven", een A, voor het andere deel is ze „aufgegeben", is ze een X. Dit verklaart, waarom er van een sluitrede in logischen of kennis-theoretischen zin bij een rechterlijke beslissing geen sprake kan zijn.

Logica is niet meer een Spielerei, hangt niet meer in de lucht, maar is een logica van iets, is een logica van de *voorverpelijke* gedachten.

Het concludeerende denken — en juist hierin zou de taak van

den rechter bestaan — kenmerkt zich door de afleiding van oordeelen. Oordeelen is niet een verbinding van S en P, niet een praediceeren van een subject, zonder eenig ander fundament dan het sic volo, dan willekeur of het wilde spel van den onbestuurden gedachten-gang. Integendeel, elk oordeelen, wijl voorwerpelijk denken, heeft zijn fundament in een reëlen of ideeëlen staat van zaken. Deze staat van zaken normeert in de objectivistische wetenschapsleer de geldigheid, d. i. de waarheid — en dat is immers de wettelijkheid — van het oordeel. En natuurlijk maakt het geen verschil of we te doen hebben met categorische dan wel met hypothetische oordeelen. Ook het rechterlijk oordeel, zoowel wat „de praepositio major” als ook wat „de praepositio minor” betreft, moet zijn fundament hebben in den objectieven staat van zaken, d. i. in casu de in de wet tot uitdrukking gebrachte, gedachten of hypothetische oordeelen. Een subsumtie is logisch slechts mogelijk, als de drie elementen der sluitrede zich laten ordenen in de categorie van den logisch toereikenden grond. Deze toereikende grond ontbreekt, althans is niet steeds aanwezig in de elementen der rechterlijke beslissing. Is de wet n.l. niet de volledige, de *materieele* kenbron van den rechter, dan is ook het fundament, waarop de major zou dienen te rusten, niet volledig of toereikend gegeven. Is de rechter telkens krachtens de wet *geroepen* ⁴²⁾, om den materieelen inhoud van de wet „aan te vullen”, d. i. zelf te bepalen, dan is onloochenbaar, dat, zoolang men van het persoonlijk oordeel van den rechter afziet, slechts een problematische, niet een apodictische beslissing mogelijk is. De rechter kan zoo'n beslissing echter niet geven, zijn oordeel moet steeds apodictisch zijn. Daarom is een logische sluitrede uitgesloten. Men kan het ook aldus uitdrukken. Door des rechters ⁴³⁾ waardeoordeel is het problematisch oordeel aangevuld en in een apodictisch oordeel verkeerd; dat is zijn „Aufgabe”. Dit mankement aan logisch gehalte eenerzijds en anderzijds deze aanvulling uit de sfeer der Erlebnisse in engeren zin, anders gezegd: deze en psychologisch en kennis-theoretisch gegronde twijfel aan de intellectualiteit van zijn oordeelen, behoeft den rechter geen reden tot bezorgdheid te zijn, behoeft in het bijzonder het pathos der algemeengeldigheid van zijn decisie's in hem niet te verflauwen. Want is het niet ons aller ervaring, dat dit pathos onze oordeelen niet zoozeer daar vergezelt,

waar deze zich voortbewogen op de statige deining der dialectiek als veelmeer daar, waar scherpzinnigheid en ervaring ons in den steek laten en we zijn aangewezen op het niet meer objectiveerbare, het emotioneele ⁴⁴⁾?

Maar ook, als we van dit pathos als *psychologisch* verschijnsel afzien en vragen naar *de objectieve berechtiging* van het oordeel — en daarop komt het ten slotte aan — kan ons antwoord niet anders luiden.

Wij herhalen, dat de rechter in de wet niet een volledige, materieele kenbron ⁴⁵⁾ heeft, dat hij uit de wet niet elke beslissing materieel kan afleiden, is niet meer te ontkennen ⁴⁶⁾. Waar de rechter geroepen wordt dit „Füllwerk aus zu füllen” heeft het geen zin op zijn intellect zonder meer een beroep te doen. Zoo is verklaarbaar en alleszins toe te juichen, dat meer en meer de overtuiging doordringt, dat het voor den rechter in deze aangelegenheid minder aankomt op geleerdheid en wetenschap, dan wel op wijsheid en ernst, zoowel in psychologischen als in ethischen zin. Moge in dit opzicht zijn roep als deskundige al verminderen, zeker wint zijn functie aan zedelijke waardij.

Indien mijn woord, M. H., niet ijdel is geweest, ben ik er in geslaagd u te doen zien, dat men van leemten in de wet in drieërlei verband kan en pleegt te spreken; dat echter deze uitdrukking alleen dan dient te worden gebezigd, als te vergeefs tot de wet de vraag wordt gericht of en zoo ja welk rechtsgevolg aan een bepaalde handeling, daad, toestand of gebeurtenis in engen zin dient te worden verbonden. Want alleen op dit stuk zijn ten slotte de meeningen verdeeld.

Wij hebben er op gewezen, dat leemten in de wet niet bestaan en niet kunnen bestaan. Steeds is een antwoord mogelijk. Men beelde zich echter niet in, dat dit antwoord *materieel* bepaald is. De wet is in laatste instantie *geldingsbron*, geen *kenbron*. Dit inzicht stelt ons in staat, een waarheid door den Koningsberger in helder licht gesteld, ook hier, op dit gebied, uit te dragen. Ze is deze: de genesis van een voorwerp beslist niet over zijn waarde. Welnu, de waarheidswaarde of kortweg de waarheid en dat is immers de wettelijkheid van het rechterlijk oordeel, wordt niet bepaald

door zijn natuurlijke historie, door zijn genesis, maar door zijn titel. Deze titel is in de positivistische rechtsleer het feit, dat het jure aanspraak maakt te zijn de voldoening aan een eisch, die een objectieve staat van zaken, een bewustzijnstranscendent systeem van „Bedeutungen und Leistungen” aan het rechterlijk bewustzijn stelt.

Ik ben mij zeer wel bewust en heb daaraan in het begin mijner rede ondubbelzinnig uitdrukking gegeven, dat mijn rekening en verantwoording niet door allen zal worden goedgekeurd. In het bijzonder zal mijn overtuiging niet worden gedeeld door hen, die, in psychologistische, naturalistische vooroordeelen bevangen⁴⁷⁾, de wet of het recht met zijn symbool, zijn teeken of onze rechtsovertuiging vereenzelvigen. Zij toch beschouwen het recht van het standpunt eener beschrijvende, causaal-verklarende wetenschap. Natuurlijk, dan is er geen eenheid, dan zijn er meerdere bronnen, dan is de wet herhaaldelijk met zich zélf in tegenspraak en bevat zij talloze leemten. Naast deze causaliteit erkennen wij echter een normaliteit, naast het zijn een gelden. Wie voor dit gelden, dit behooren, een open oog heeft, behoeft zich in een overtuiging als de onze niet geschokt te gevoelen, als iemand er op wijzen mocht, dat *feitelijk*, d. i. voor de *beschrijvende* of verklarende kennis veel onklarheid in de wet heerscht, dat er niet staat wat wij lezen, dat in menig punt verwarring op verwarring volgt. Tot troost en tot bemoediging, althans tot overdenking op den levensweg zouden wij dezen vriend van het meet-, weeg- en telbare er aan willen herinneren, hoe zelfs een⁴⁸⁾, die als geen ander vertrouwd was met ons menschengeslacht, heeft moeten verklaren :

Wie wundervoll sind diese Wesen,
 Die, was nicht deutbar, dennoch deuten,
 Was nie geschrieben wurde, lesen,
 Verworrenes beherrschend binden,
 Und Wege noch im Ewig-Dunkeln finden.

AANTEEKENINGEN.

- 1) Rektoratsrede, 1902.
- 2) Een uitvoerig overzicht van de litteratuur over dit vraagstuk en wat daarmee nauw samenhangt geeft Somló, Juristische Grundlehre, 1917, blz. 428/430.
- 3) Hiermee is natuurlijk niet gezegd, dat een idealistische wereld- en levensbeschouwing, gebouwd op een critische metaphysica en moraalphilosophie, geen wetenschap kan zijn. Kants bezwaar tegen de metaphysica gold slechts de apriorische, die los van bepaalde ervaringen, uit de zuivere rede alleen, een wereld- en levensbeeld construeerde; terwijl bovendien in de Kritik voor de metaphysische oordeelen een zekerheidsgraad werd geëischt, die alleen de mathematica en de mathematische wetenschap, zooals Kant die opvatte, geven kon. We spreken daarom liever van rekening en verantwoording dan van bewijzen.
- 4) Dit erkent ook Stammler in „die Kultur der Gegenwart, Systematische Rechtswissenschaft 2e Aufl. 1913, blz. 56. De vraag naar de leemten in het recht heeft, zoo schrijft S., slechts zin „bei der Betrachtung des geformten Rechtes“. „Das Recht als solches hat auf jede in seinem Bereiche entstehende Frage auch ein rechtliches Antwort bereit. Bloss als *geformtes* Recht zeigt es Lücken, als Recht überhaupt est es lückenlos“. Zie voorts in denzelfden geest in: Theorie der Rechtswissenschaft, 1911, blz. 641 v. In gelijken zin Elze in zijn dissertatie: Lücken im Gesetz. Jur. diss. Halle a/d Saale 1913, blz. 30. (Deze dissertatie is ook opgenomen in de reeks geschriften door Joerges e. a. uit te geven of reeds uitgegeven: Abhandlungen zur Rechtswissenschaft und ihrer Methode. Heft 2). Men vergelijkte voorts Spiegel in „Gesetz und Recht“ (Prager Staatswissenschaftliche Untersuchungen. Heft 1) blz. 123; Laband, in Zeitschrift für Gesetzgebung und Rechtspflege in Preussen 1871, blz. 75. Bornhak, Preussisches Staatsrecht III 1890, blz. 598. enz.
- 5) T. a. p. blz. 21 v, 45.
- 6) Het begrip „transcendentiaal“ heeft hier de beteekenis, die daaraan sedert Kant door hem en zijn aanhangers is toegekend, n. l. de eigenschap van een princip of methode, „durch welche die Allgemeine Bedingungen a priori festgestellt werden“. In het algemeen kunnen deze Bedingungen der Möglichkeit betrekking hebben op de psychische werkzaamheid, waardoor de inhouden worden gevat, — de transcendentiaal-psychologische methode. In het bijzonder kunnen deze Bedingungen betrekking hebben

op den inhoud als zoodanig, dat is de transcendentiaal-logische methode. Alleen met deze laatste hebben wij hier te doen.

Het begrip „transcendentiaal” staat in nauw verband met dat van „apriori”, dat eveneens weer psychologisch en logisch kan worden opgevat. Ook hier hebben we alleen met de logische aprioriteit te doen. A priori betreft in den regel meer het voorwerp, transcendentiaal meer de methode.

- 7) M. a. w. eenzelfde gebied regelen. Spreken we van praedicabiliteitsfeer, dan bedoelen we immers een gebied, waarop een subject praedicaten bezit. Het klinkt wel eenigermate vreemd, het recht, het moreele, het aesthetische, het heilige — als ordening — subject te noemen. Toch is deze zienswijze in waarlijk idealistischen — d. i. in *ethisch*-idealistischen zin — de eenig mogelijke. Want zij kan doen uitkomen, dat dit gebied — onze handelingen en onze gezindheden — de materie dier qualificaties zijn, en dat het recht qualificeert. Hierdoor kan ook beter tot zijn recht komen het inzicht in het — in *formeelen* zin — categorisch en rigoristisch karakter, dat aan ieder systeem van behooren, aan ieder complex van normen onafscheidelijk is verbonden. Iedere norm vraagt onze gehoorzaamheid, onze toewijding, ook tot iederen prijs. Of de vervulling dezer norm den verlangden prijs waard is, daarover kan deze norm zelf niet meer beslissen, maar stelt ons voor de vraag of deze zich kan voegen in de eenheid van ons waarde-bewustzijn.
- 8) Inderdaad ontbreekt het niet aan schrijvers, die tot deze consequentie zijn gekomen. Ik wees hierop reeds in mijn opstel in *Themis*, 1917, No. 2 (overdruk blz. 17^v). Zie voorts Lask in *Die Philosophie im zwanzigsten Jahrhundert*. — Festschrift für Kuno Fischer. 2e Aufl. 1907 blz. 273^v.
- 9) Het begrip „idee” speelt een grooten rol in de rechtsphilosophie van Stammler. Zijn constructie van de rechtsidee is logisch — *niet* historisch — georiënteerd aan het critisch-idealistisch idee-begrip der Marburger-philosophenschool van Cohen, Natorp, Kinkel, Cassirer, Lasswitz e. a. Het kenmerkende van dit idee-begrip is Kants redebegrip, waaraan nimmer een voorwerp in de ervaring beantwoorden kan en dat toch niet een fictie is. Het is een oneindigheidsbegrip, een begrip van een volmaakt-heid, die nergens en nooit te bereiken is. Van dit standpunt uit is het volkomen correct als Natorp deze idee eenmaal voorstelt als een poolster of een rechte lijn, die de richting aangeeft, de gang, de methodos, waarheen men zich zal hebben te bewegen. De ideeën zijn niet constitutief, zooals de categoriën, waardoor de voorwerpen der ervaring worden geschapen, maar hebben een regulatieve beteekenis. Zie Stammler in zijn *Theorie der Rechtswissenschaft* blz. 442, 441, 439, 441, — deze stelt echter de idee voor als de „Spitze des Kegels” construeert dus stereometrisch, wat, van zijn standpunt uit, niet juist is.

Het kennistheoretisch realisme kan Stammlers idee-begrip handhaven zonder de transcendentiaal-idealistische beschouwing van het „gegevene”, ook het als „recht-gegevene”, te aanvaarden. Inmers uit het critische, functioneele karakter der rechtsidee volgt allerminst de, de ideëele rechtswereld-*schepende* functie van het bewustzijn, noch wordt het een door het ander ondersteld.

- 10) Want deze mogelijkheid van een disharmonie tusschen het positieve recht en de rechtsidee, ja, deze „Zwiespalt ist unausweislich, es wird sein solange es Menschen gibt“, Stammer, Die Theorie der Rechtswissenschaft, blz. 750.
- 11) Hier is vooral van belang diens opstel in „die Oesterreichische Zeitschrift für Oeffentliches Recht. Jahrg. I Heft 5/6, waarnaar ook, voor hetgeen volgt, zeer nadrukkelijk wordt verwezen. Verdross is een leerling en volgeling van Kelsen.
Het hier bedoelde geschrift van Heck draagt tot titel: Gesetzesauslegung und Interessenjurisprudenz 1914, ook verschenen als Bd. 112 des Archivs für die Civilistische Praxis blz. 1313.
- 12) Onder rechtsfeitsverwerkelijking versta ik hier een, in ruimte en tijd zich afwikkelen, te wikkelen of afgewikkeld gebeuren, dat zich dekt met het beeld, schema of schablone (rechtsfeit) dat de wet heeft opgesteld, cf. Beling: Die Lehre vom Verbrechen 1906.
- 13) Ofschoon hier slechts sprake is van den rechter, toch geldt dit evenzeer voor ieder, tot wien de rechtsorde gericht is. (Het is onjuist met het vraagstuk der rechtsbepaling alleen des rechters werkzaamheid in verband te brengen). Al dadelijk dus ook voor de administratie. Men bedenke echter, dat de toepassing niet de eenige manier is, waarop het recht wordt gerealiseerd. Ook Somló t. a. p. blz. 371/2 wijst hierop.
- 14) Dit erkennen o. a. ook Würstendörfer, Archiv für die Civilistische Praxis 1913, blz. 319^v, voorts Heck t. a. p. blz. 284^v. Zie ook Hammacher. Hauptprobleme der modernen Kultur 1914, blz. 319^v.
- 15) Deze onderscheiding is niet zonder belang voor de logica der rechtstoepassing. Moet toch de rechter alleen acht slaan op de gangbare opvatting, het heerschend gevoelen, dan is het logisch karakter der rechtsbepaling een Wertsbeziehung (Rickert). Psychologisch is dan de akte der beslissing een functie van het kennend bewustzijn, een cognitieve. Staat het daarentegen den rechter vrij, als maatstaf datgene aan te leggen, wat naar zijn gevoelen of conscientie als laatste richtsnoer zal hebben te gelden, dan is, logisch gesproken, zijn beslissing een Werturteil en psychologisch is dan de verrichting van zijn geest een emotioneele, volitieve, een functie van het waarde- of normbewustzijn.
In verband met het leemtevraagstuk onderscheidt men wel naar dit gezichtspunt in cognitieve of subsumtieleemten en waardeeringsleemten, cf. Heck t. a. p. en Somló, t. a. p. blz. 406. Zie voorts in het algemeen Heinrich Maier. Die Psychologie des emotionalen Denkens, 1908, passim.
- 16) „Geboden“, d. w. z. van uit het standpunt, van waaruit men de rechtsorde beschouwt. Uiteraard is dit gebod dus niet onvoorwaardelijk, niet categorisch, maar hypothetisch. Dit schijnt Emge wel uit het oog te verliezen in zijn: Ueber das Grunddogma des rechtsphilosophischen Relativismus, 1916, blz. 53.
- 17) Men vergelijkte behalve Hubers bijdrage in „Politisches Jahrbuch der Schweizerischen Eidgenossenschaft—Burckhardt 1911, Jahrg. 25, blz. 3—60, diens opstel in Zeitschrift für Rechtsphilosophie, dl. I, blz. 39^v.

- 18) Vele juiste opmerkingen hierover gaf o. m. dèr Moww in het Tijdschrift voor Wijsbegeerte. Van belang in dit verband zijn ook diens Kritische Studien 1906^v. Zie voorts Adickes: Charakter und Weltanschauung, 1907 en het Sammelwerk „Weltanschauung”, 1911.
- 19) Hierop heeft in den laatsten tijd vooral Merkl (eveneens een leerling van Kelsen) gewezen in onderscheiden bijdragen: b.v. Grünhuts Zeitschrift 1916. Bd. 47, blz. 535^v, de Deutsche Richterzeitung van 1916, in Oesterreichische Zeitschrift für Oeffentliches Recht. Bd. II, blz. 392^v, enz.
- 20) Dat datgene, wat hier slechts in grove trekken kan worden aangeduid, van fundamenteele beteekenis is voor elke wetenschap, die op Deutung aangevoelen is, springt in het oog.
- 21) Terecht merkt ook Regelsberger op: „Man hört häufig: nur dunkle „oder zweideutige Gesetzen bedürfen der Auslegung. Das ist nicht richtig „und beruht auf einer Verwechslung der Auslegung mit der Schwierigkeit „ihrer Aufgabe. Auch der klare Gesetzestext ist zunächst toter Buchstabe „und seine Anwendung dadurch bedingt, dass der Anwendende der Sinn „in sein Bewusstsein aufgenommen hat.” Pandekten, 1893, blz. 141.
Het heeft wel den schijn, dat Scholten in Mr. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlandsch burgerlijk Recht Dl. I, 8e druk 1e stuk 1919, blz. 72/3, deze waarheid uit het oog verloren heeft. „Door „enkel de feiten onder den wettelijken regel te brengen komt de rechter „in zoo'n geval,” (n.l. waarin leemten bestaan), „niet tot een beslissing.” Dit eerst, volgens Scholten, door interpretatie. In denzelfden geest spreekt Scholten zich op blz. 75 uit. Dit is echter niet juist te achten: het brengen van feiten onder wettelijke regels *onderstelt* reeds interpretatie.
- 22) Somló wijst er op t. a. p. blz. 334, dat dit hier, trouwens ook door Merkl gegeven, argument geen steek houdt: „da es ja keinen Widerspruch „bedeutet, irgendwelche Normen nach ihnen selbst enthaltenen Bestimmungen aus zu legen.” Ten onrechte.
Historisch of psychologisch is dit zeker mogelijk, komt trouwens overal voor. Maar we spreken niet over historische werkelijkheden, maar critische mogelijkheden. Critisch nu, is de casus van Somló onmogelijk. Deze stelt de Rechtsdeutung voor een oneindigen wederkeer van denzelfden staat van zaken. Voor het denken echter is de kennis het eerdere van het voorwerp en alleen daarnaar vragen wij.
- 23) Met deze nevenschikking is een onderscheiding, geen scheiding bedoeld. Terecht leert ook Somló t. a. p. blz. 380, noot 1: „Es gibt keine Rechts- „deutung, die nicht notwendiger beide Arten umfasste”.
- 24) Merkl spreekt hier van een „der Rechtswissenschaft transcendentes Kriterium”, wat slechts een andere uitdrukking is voor den zelfden staat van zaken, cf. Deutsche Richterzeitung, Jahrg. 8, blz. 541.
Wel volgt hieruit: „Das Recht wandelt sich mit seiner Auslegung” maar dit is een consequentie van het synthetisch element in onze rechtskennis en anderzijds van de onwifpelbare waarheid van het op redelijke gronden onbewijs- en onweerlegbare onzer vooroordeelen vergl. ook Spiegel t. a. p. blz. 42/3.

- 25) Zie Löwenfeld en Staudinger Kommentar 7/8 Aufl. 1912, blz. 22, voorts o.a. von Kries, Logik, 1916 blz. 10, blz. 578^v.
- 26) Men zie: Lucas: zur Lehre vom Wille der Gesetzgebens. (Festschrift für Laband) en voorts Spiegel t.a.p. blz. 100^v.
- 27) Kelsen, Hauptprobleme der Staatsrechtlehre, entwickelt aus der Lehre des Rechtssatzes, 1911, blz. 498^v; voorts diens bespreking van Spiegel's aangehaald geschrift in het door hem geredigeerd tijdschrift. Bd. II, blz. 766—772. Ook Spiegel is trouwens van hetzelfde gevoelen t.a.p. blz. 135, eveneens von Tuhr: Der allgemeine Teil des Deutschen Bürgerlichen Rechts, Bd. I 1910. Vorwort X.
- 28) Zie Verdross t.a.p. blz. 628, Tezner, in Archiv für öffentliches Recht 1916, blz. 280. Spiegel, t.a.p. blz. 69. 135.
- 29) Elze onderscheidt daarom ook Mangel en Lücke, t.a.p. blz. 17, 18. Stammler, Theorie der Rechtswissenschaft, blz. 641. Merkwaardig is de probleemstelling van Bierling in Juristische Prinzipienlehre. Bd. 4, 1911, blz. 383^v.
- 30) Zoo Brütt: Die Kunst der Rechtsanwendung, 1907, blz. 74. Somló in Grünheits Zeitschrift. Bd. 38, blz. 65. Kaufmann. Das Wesen des Völkerrechts und die Clausula rebus sic stantibus, 1911, blz. 49. Anschütz Verwaltungsarchiv. Bd. 4, 1906, blz. 4. Spiegel t.a.p. blz. 139, 135. Jellinek (Walter) Gesetz, Gesetzesanwendung und Zweckmässigkeits erwägung, 1913. blz. 177; Loewenfeld, t.a.p. 1912, blz. 20, 25; voorts Kelsen, Verdross, Merkl, v. Weyr e.a. Zitelmann spreekt hier van echte leemten, t.a.p. blz. 27. Zie over deze onderscheiding o.a. Spiegel t.a.p. 123; Somló, t.a.p. blz. 62^v, voorts zijn opstel in Grünhuts Zeitschrift; Herrfardt, Lücken im Recht. Jur. Diss. Bonn, 1915. blz. 14^v.
- 31) Ehrlich, Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft 1903, blz. 17. Zie ook Heck, Das Problem der Rechtsgewinning, Rede 1912, blz. 23.
- 32) Men zou in dit verband kunnen wijzen op het verbod van rechtsweigerig. Of echter zulk een verbod al of niet in de wet is opgenomen, doet weinig ter zake, wijl immers een rechtsweigerig ondenkbaar is. Want ook het weigeren recht te spreken ware een beslissing, ook een non liquet, cf. Somló Grundlehre, blz. 387.
- 33) Onder alle omstandigheden moet aan dit postulaat worden vastgehouden. Doen we dit niet, dan geven wij onze wetenschap prijs. Deze wet der Widerspruchlosigkeit is echter allereerst een denk-wet, een denk-norm. Het is van belang hierop te wijzen; want hieruit volgt, dat vermindering van rechtsconflicten voorwaarde is voor het denken, het begrijpen van het recht; het is een consequentie der rechtsgedachte, van het rechtsbegrip; ik kan hieraan niet tornen zonder de grond onder mijn voeten te verliezen. Deze wet der te vermijden tegenspraak is evenwel hier niet meer dan een denk-wet en draagt niet tevens een ontologisch — Kant spreekt van een transcendent metafysiek — karakter. Het denken is hier de norm, de maat voor het gegevene. Dit ligt in het wezen van het positieve recht en het positief-rechtelijk bewustzijn. Dit bewustzijn toch heeft in de dingen

van het positieve recht een wereldd^scheppende functie. Hier is denken en zijn identiek en dus is dan ook de norm voor het zijn het van tegenspraak vrije denken. Zoodra echter het rechtskundig denken zich niet meer spitst op wat Stammler de middellijke sluitrede noemt, maar op de onmiddellijke, zoodra het niet meer de vraag geldt, wat de positieve wet eischt, maar deze, wat voor het forum de volstrekke algemeengeldigheid is te rechtvaardigen, dan richt ons denken zich niet meer op wat immanent metafysisch, maar op wat transcendent metafysisch is gegeven. Hier is het bewustzijn niet meer functioneel, maar speculatief. De wereld der volstrekke algemeengeldige waarden wordt door het bewustzijn al evenmin geschapen als de natura naturata. Tegenover deze wereld staat, om een uitdrukking van Natorp te gebruiken, in waarachtigen zin het verstand „stil”. Het is waar, ook hier is een „proces” mogelijk, maar dan niet een vooruitgang in het zijnde, maar in het denken van het zijnde.

In dezen gedachtengang meene men geen tegenspraak te zien, bepaaldelijk strijd, met het functioneel karakter der rechtsidee. Immers de rechtsidee is begrip, wil men: oordeel. Als zoodanig is hare gelding of waarheid bepaald door een objectieven staat van zaken. Hare geldingsgrond kan noch als begrip noch als oordeel in zich zelf liggen. Kennistheoretische overwegingen moeten dus van de rechtsidee van zelf leiden tot een transcendent metafysisch van het recht, althans in de objectivistische, transcendentaal-idealistische wetenschapsleer.

- 34) Hierop heeft ook Laun gewezen. Men behoort, zoo schrijft hij terecht, te onderscheiden tusschen die bron, waaruit de inhoud van den regel voor de rechterlijke beslissing is te halen en die, welke deze bron verbindend verklaart, cf. Archiv für Oeffentliches Recht Bd. 30, 1913 blz. 379. Zie voorts ook Radbruch, Grundzüge der Rechtsphilosophie 1914, passim.
- 35) Men zie hierover o. a. von Jhering in het derde deel van zijn „Geist des Römischen Rechts”.
- 36) Vgl. Rumpf: Gesetz und Richter 1906, blz. 41. Sedert de nieuwere onderzoekingen over de psychologie van het denken, vooral door Külpe en zijn school, is de positie der extreme leemtetheorici geen aangename meer. Groote verdiensten hebben in dit opzicht ook mannen als Bozi, Fuchs, Kantorowicz, Ehrlich, Stampe, Würzel, Müller-Erzbach, Schmölder e. a.
- 37) Merkwaardig is in dit verband wat Vierhaus in de Deutsche Juristenzeitung schrijft, Jahrg. XIV, 1909 blz. 1174: Otto Baer, der grösste praktische Jurist des 19 Jahrhunderts, hat mir oft gesagt, er habe stets sofort einen Eindruck des ihm vorgetragenen Rechtsfalls und der zutreffende Entscheidung gehabt, die er dann aber logisch und wissenschaftlich aufs genaueste geprüft habe, stets mit gleichen Ergebnissen. Men zie voorts wat Kantorowicz ons meedeelt omtrent Bartholus in Der Kampf um die Rechtswissenschaft, blz. 21.
- 38) Aan deze fout heeft zich vooral Rumpf schuldig gemaakt. Het is natuurlijk van belang, te weten, door welke psychische factoren in den rechter de toepassing van het recht feitelijk wordt bepaald, maar daar-

mee is niets gezegd over de kennistheoretische zijde van ons vraagstuk. Daartoe is noodig te wijzen op een staat van zaken, die van den rechter eischt deze en niet andere psychische factoren te doen gelden, m. a. w. er dient te worden gewezen op het kennistheoretisch fundament, op het „quid juris”, het genormeerd zijn van het oordeel. Hierover geeft echter de genesis geen uitsluitsel. Zie ook S o m l ó, t. a. p. blz. 415^v. Schmitt, Gesetz und Urteil 1912, blz. 17/19.

- 39) Op deze noodwendigheid der „toevalligheid” van het rechterlijk oordeel vestigt ook H e g e l de aandacht cf. § 214 zijner Grundlinien met den Zusatz zu § 214.
- 40) In gelijke zin S t a m m l e r maar op andere gronden, die mij niet juist toeschijnen, maar die consequent voortvloeien uit zijn categorieëntafel.
- 41) Qua rechter, d. i. als iemand, die het recht toepast, welke toepassing kennis of wetenschap van het recht onderstelt. Natuurlijk stelt het recht den rechter ook een taak als onderdaan. Dit raakt echter de vraag naar den adressaat der rechtsnorm, is van positiefrechtelijken aard. Het eerste is een metajuridisch probleem en betreft de grondslagen en grondstellingen der leer van de wetenschap zonder meer.
- 42) Als geheel genomen is dus de rechtsorde in kennistheoretisch opzicht een „Aufgabe”. Door dit gezichtspunt uit het oog te verliezen is men er toe gekomen, de taak van den rechter als een onmogelijke te beschouwen. Hoe kan de rechtsorde, die in zijn bewoordingen zich telkens weerspreekt, in twijfel laat — volkomen zijn? Hoe kan de rechter de feitelijk onvolkomen wet tot een volmaakte maken? De waarheid is, dat al ons denken gedragen is door het streven naar eenheid en logische geslotenheid. De wet is een kennistheoretisch geheel. Zie K r e t s c h m a r, Ueber die Methode der Privatrechtswissenschaft 1914, blz. 39 noot.
- 43) Het zal, hoop ik, wel overbodig zijn, er op te wijzen, dat in deze uiteenzettingen niet op het empirisch individueel bewustzijn van dezen of genen rechter een beroep wordt gedaan. We spreken al evenmin van een soevereine willekeur van het rechterlijk bewustzijn-überhaupt, dat den inhoud der wet dient aan te vullen. We betoogen slechts, dat de kennistheoretische bron de wereld- en levensbeschouwing van den rechter is. Deze levens- en wereldbeschouwing komt echter wederom niet in aanmerking als psychologische factor, maar als een systeem van oordeelsinhouden, dat als zoodanig natuurlijk nooit en nergens bestaat. Dat de rechter zich dus hier weer gesteld ziet voor een „oneindige taak” verandert niets aan het antwoord op de vraag naar het quid juris van en de norm voor zijn synthetische denkwerkzaamheid.

Al even ongegrond zou het zijn, in dit verband te wijzen op het onloochenbare feit, dat al ons weten en waardeeren stukwerk is. Want heeft niet reeds P a u l u s ons geleerd, dat wij thans zien als door een spiegel in een duistere rede (hierom, schoon ten onrechte, wel eens dè transcendentiaal-idealist genoemd)? Nochtans is zijn leer ons grondslag voor ons zedelijk idealisme. We zouden ook kunnen wijzen op de grondstellingen van Kant's redecritiek eenerzijds en anderzijds aan een van zijn bekende

Reflexionen herinneren, waarin hij leert, dat de zedewet stamt uit een rede, die als deel van het rijk des geestes, van den Godsstaat, is aan te merken, waarin God Koning is. Dit raakt echter niet meer de logische bezinning over het leemtebegrip, maar veelmeer de leer van de aanvulling der leemten, haar immanent critische en transcendent critische grondstellingen.

- 44) Men vergelijkte: Prolegomena zur Rechtsphilosophie; Allgemeiner Umriss einer Rechtstheorie von einem Landsturmann (Oldenburg) 1915, blz. 20/1.
- 45) Opmerkelijk is in dit verband de aanvang van Scholten's bekende brochure, Recht en Levensbeschouwing, blz. 1: de oude waan „dat alle recht in de wet te vinden is, dat recht en wet synoniem zijn, ligt verbroken.” In weinige woorden vinden we hier een treffend voorbeeld van de ontoelaatbare vereenzelviging van kennisbron en geldingsbron of wat hetzelfde is: van een miskennis van het Kant-critische probleem. De vraag of alle recht in de wet te vinden is, betreft het quid facti der rechterlijke beslissing; de andere of recht en wet synoniem zijn, raakt den titel, het quid juris der rechterlijke beslissing. Voor Scholten is daartusschen blijkbaar geen verschil! Dit gemis aan de voor rechtsphilosophie zoo onmisbare critische bezinning, treedt in dit geschrift herhaaldelijk in het licht. Wat te betreuren is, omdat dit werk in zoovele andere opzichten onze warme sympathie verdient.
- 46) Daarop met nadruk te hebben gewezen is mede een der groote verdiensten der vrijrechtsbeweging. Hierdoor werd echter niets nieuws aan het licht gebracht. Het was een oude waarheid, die op den achtergrond was gedrongen. Zie ook Pfersche, in: Die Geisteswissenschaften (herausgegeben von Bück u. Herr.) 1913, Heft 16, blz. 427.
- 47) Als voorbeeld zij hier gewezen op Het recht der werkelijkheid, Rede, 1910 van Hymans, voor wien de levende werkelijkheid zelf de bron is van het recht. Want alleen van uit dit psychologïsch, naturalistisch standpunt is het mogelijk herhaaldelijk ontstaansbron te vereenzelvigen met geldingsbron (passim); te spreken van een historisch realistische beschouwing der wet (blz. 13^v), van een recht, dat vloeit uit de werkelijkheid (15^v), of ligt in de werkelijkheid (passim), van een rechtsgevoel als kracht of bron van een oordeel (17) en dit oordeel weer, echt psychologïsch, te vereenzelvigen met het oordeelen; rechtsbegrippen woorden te noemen, (25) daarmee het ding en zijn „zin” te vereenzelvigen; in dit verband leerend — echt sensualistisch — dat denken zonder woorden onmogelijk is, (24) geen rekening houdend met de resultaten van het onderzoek van mannen als Ach en Watt, Bühler en Binet, Schultze en Erdmann e. a.
- 48) N.l. de dood in von Hofmansthal: Der Tor und der Tod, slot.

BIJ DEN UITGEVER H. A. VAN BOTTENBURG TE AMSTERDAM
VERSCHENEN.

MEIJER, NEDERLANDSCHE STAATSWETTEN, met verwijzing
naar overeenkomstige en toepasselijke bepalingen. Uitgegeven
onder toezicht van Mr. Dr. H. J. ROMEIJN, 1912—1918. 2 deelen
gebonden met 2 supplementen Prijs *f* 9.—

„Wij die sinds vele jaren deze verzameling nagenoeg dagelijks gebruiken,
kunnen eenigszins gerechtigd worden geacht hare deugdelijkheid te be-
oordeelen, en op grond van deze ervaring aarzelen wij niet te verklaren
dat òn wat volledigheid betreft òn wat nauwkeurigheid aangaat deze
uitgave ons nimmer heeft teleurgesteld. Wij zouden dan ook wenschen
dat ter vervanging van minder betrouwbare verzamelingen — en die zijn
er — MEIJER'S Staatswetten algemeen in gebruik werden genomen.”

Weekblad Burgerlijke Administratie.

Mr. H. J. VAN LEEUWEN, **DE PROVINCIALE WET.**

Prijs *f* 3.50; gebonden *f* 4.50

H. VOS, **ADMINISTRATIEVE RECHTSPRAAK.**

Prijs *f* 2.50; gebonden *f* 3.50

Mr. P. A. DIEPENHORST, **DE KLASSIEKE SCHOOL IN DE
ECONOMIE.** Prijs *f* 0.75

Mr. P. A. DIEPENHORST, **HET PACTCONTRACT.** Prijs *f* 0.90

Mr. P. A. DIEPENHORST, **NAAST HET KRUIS DE ROODE
VAAN?** Prijs *f* 0.75

Dr. W. GEESINK, **ZEDELJKHEID EN RECHT** . Prijs *f* 1.25

Mr. D. P. D. FABIUS, **MOZAIÏSCH EN ROMEINSCH RECHT.**
Prijs *f* 1.10